

Filip Balunović

ZASTARELOST POLITIČKOG POVERENJA

SAŽETAK

Tema ovog članka je političko poverenje. Konkretnije, tekst se bavi pitanjem istorijske dimenzije opadanja političkog poverenja i eventualnom vezom između opadajućeg političkog poverenja i demokracije sistema. U članku se brani tvrdnja da je trend pada političkog poverenja, započet krajem šezdesetih godina prošlog veka, delimično izmestio poverenje iz političkog prostora i osnažio društveno poverenje podstaknuto aktivnostima društvenih pokreta. Istovremeno, ovaj trend je osvetlio mogućnost i potrebu za novim „pokretima-partijama“ koji su se pokazali relevantnim pogotovo u vremenu nakon svetske ekonomske krize 2008. godine. U tom kontekstu, opadanje političkog poverenja, suprotno tvrdnjama *mainstream* literature o demokratiji, dovelo je do nove mogućnosti za ponovnu uspostavu demokratije odozdo, a ne do ugrožavanja demokratije. Ispostaviće se, ipak, kako se tvrdi u članku, da je ova prilika za redemokratizacijom u značajnoj meri propuštena i da se početkom treće decenije 21. veka vraćaju *mainstream* politički akteri i rekonsoliduju stare institucije koi traže pre svega podršku – a manje poverenje. Isto tako, političke institucije ostale su gotovo „netaknute“ i nereformisane i kao takve nastavljaju da funkcionišu bez poverenja u njih. Čini se kao da je iz današnje perspektive političko poverenje „zastarelo“ i da sistem nastavlja da funkcioniše dobrim delom – bez njega.

KLJUČNE REČI

političko poverenje,
društveno poverenje,
društveni pokreti,
demokratija

Uvod

Visok nivo saglasnosti postignut je oko toga da političko poverenje podrazumeva evaluaciju rada vlade (Stokes 1962), koja počiva na oceni uspešnosti vlade da radi u skladu sa normativnim očekivanjima ljudi (A. Miller 1974b). Što se same definicije poverenja (bez obzira da li je ono političko ili druge prirode) tiče, ona najopštije poverenje tumači kao svesnu i prihvaćenu ranjivost spram individue, grupe ili institucije koji imaju kapacitet da nas povrede ili iznevere/izdaju (Levi, Stoker 2000: 476). Sledi da se u literaturi političko poverenje posmatra kao interaktivni koncept koji oslikava dinamiku

odnosa između subjekta (građana) i objekta (vlade) poverenja, pri čemu subjekt prihvata mogućnost da bude povređen ili izneveren od strane objekta.

S tim u vezi, veliki broj istraživanja polazi od teze da je stepen poverenja u vladu i državne institucije direktno proporcionalan stepenu stabilnosti i demokratske sistema (Hetherington 1998: 792). Ta demokratska, sa druge strane, često se dovodi u vezu sa pokoravanjem važećim zakonima. Marien i Hooghe (2011) su izradili studiju koja pokazuje da su ljudi sa niskim nivoom političkog poverenja skloniji „nelegalnom ponašanju“. Političkom poverenju kao konceptu, nekako je uspelo da se ustoliči ne samo pored demokratije, već i pored ideje koja je u poslednjih desetak godina postala okosnicom socijaldemokratske levice, a to je ideja „dobrog društva“. Tako se u literaturi koja nastaje na krilima „Vašingtonskog konsenzusa“ javljaju ocene da su političko ali i društveno poverenje u opadanju još od sedamdesetih godina dvadesetog veka, a da je nevolja još i veća jer se upravo to smatra esencijalnim za uspostavu „dobrog društva“ (Levi, Stoker 2000: 475).

Istraživači se, dakle, uglavnom slažu oko toga da je višestranačka demokratija u krizi zbog umanjena zadovoljstva građana njenim funkcionisanjem i pada poverenja u demokratske institucije (Bakić 2019: 52). Konsenzus oko efekta koji pad političkog poverenja ima na demokratiju ipak nije postignut. Neki autori smatraju da očigledan trend pada poverenja u vladu i institucije uopšteno, ne mora nužno značiti i trend koji ugrožava demokratiju. Naprotiv, kako tvrde Cook i Gronke (2005: 801), opadanje poverenja u institucije uopšte ne mora biti loša vest. To može lako biti i pokazatelj uspona javnosti koja postaje skeptična (ili kritička) spram mnogih oblika moći. Na istom tragu, Norris (1999b: 27) tvrdi da previše slepog političkog poverenja može biti podjednako štetno po demokratiju koliko i premalo političkog poverenja (citirano u Marien, Hooghe 2011: 269). Zbog toga se u literaturi javlja dodatno raslojavanje pojma „nepoverenja“, pri čemu se ono još tumači i kao skepsa, kritika, budnost ili samopouzdanje koje u konačnici može stimulisati angažovanost (van der Meer 2017). Umesto pasivnosti koja po logici stvari prati veliko (ili slepo) političko poverenje, ovde imamo posla sa pojmom aktivnog i zainteresovanog građanina. Ima li nešto bolje od toga po demokratiju?

Tu se javlja još jedna važna konceptualna intervencija. Easton (1965) je dao jednu od najuticajnijih podela u vezi sa političkom podrškom, koja predstavlja širi pojam od političkog poverenja. Podela na difuznu i specifičnu *podršku*, pri čemu prvopomenuta označava podršku sistemu ili režimu, dok potonja podrazumeva podršku konkretnim političkim sadržajima i rezultatima – govori nam nešto i o političkom poverenju. Ono, naime, predstavlja propratni element difuzne podrške. S obzirom na to da možemo zamisliti da se ta indirektna, načelna podrška, nastavlja čak i kada podrška

konkretnim politikama ili političkim ishodima izostane, političko poverenje može se pojaviti i kao suprotnost racionalnom političkom rasuđivanju.

Upravo je zato političko poverenje teško „meriti“, ali to ne znači da pojam kao takav nije pogodan za diskusiju – upravo suprotno. Pošto se radi o tako kontingentnom konceptu, zadatak teoretičara ili istraživača je da jasno naznači kako ga on/ona razume. U ovom članku, političko poverenje razumem kao „ranjivost“ subjekta. Specifičnije, političko poverenje vidim kao propratni element difuzne političke podrške, dok direktnu političku podršku (uključujući i glasanje na izborima) smatram činom koji može odražavati tri scenarija: 1. Može biti odraz difuzne podrške odnosno političkog poverenja; 2. Može biti samo odraz direktne podrške i apsolutno isključivati poverenje; 3. Može istovremeno označavati prisustvo direktne podrške određenom političkom sadržaju i poverenje u sistem/režim uopšteno (difuzna podrška). U svom razmatranju pratim tumačenje koje u padu političkog poverenja ne vidi opasnost, već novu šansu za demokratiju. Ovim ne tvrdim da političko nepoverenje kao takvo i u svim formama može dovesti do gorenavedene društvene i političke angažovanosti. Da bi do toga došlo, potrebno je da nepoverenje zadobije formu kritičkog stava i *skepticizma* koji se može razumeti kao suspenzija donošenja krajnjeg zaključka dokle god se u obzir ne uzmu sve relevantne informacije. Politički *cinizam*, koji se takođe može izroditi iz političkog nepoverenja, predstavlja antipod angažovanom kritičkom stavu jer unapred pretpostavlja „lošu prirodu“ svih objekata poverenja (političari, institucije, vlade) (van der Meer, *ibid*).

Uz ovakvo konceptualno pozicioniranje, naglašavam da se u ovom članku političko poverenje / podrška neće „meriti“, već će o tome biti polemike unutar nekoliko istorijsko-političkih konteksta. U ovom članku nastojim najpre da analiziram istorijski kontekst unutar kog su se stekli uslovi za početak opadanja političkog poverenja u Evropi. Da bi se takva analiza napravila, potrebno je vratiti se u 1968. godinu, u vreme kada su studentski pokreti širom našeg i severnoameričkog kontinenta doveli u pitanje mnoge društvene obrasce. Skepsa spram društvenih normi, ubrzo je postala skepsa spram čitavog političkog sistema i započela trend opadanja političkog poverenja. Time ću se pozabaviti u prvom delu. U drugom delu nastaviću sa konceptualnom diskusijom i upitaću se gde je „otišlo“ poverenje nakon što se „iselilo“ iz polja politike? Premisa od koje počinjem sadrži tvrdnju da je poverenje delimično nestalo (i pretvorilo se u cinizam), a delom se vratilo društvenoj „bazi“ i otišlo prema društvenim pokretima. Zatim nastavljam sa diskusijom koja na temelju ove premise analizira stanje nakon velike svetske ekonomske krize 2007/2008. godine, kada je poverenje u političke partije i institucije dodatno opalo a društveni pokreti u dobroj meri iskoristili takvu situaciju za mobilizaciju i uvećanje društvenog poverenja.

Konačno, članak završavam hipotezom da je trend angažovane skepse i porast društvenog i delom političkog poverenja – u ovom trenutku već na zalasku i da svedočimo ponovnom uspostavljanju starog poretka – podrške *mainstream* akterima bez poverenja i nastavku rada nereformisanih institucija, uprkos nepoverenju.

Početak trenda opadanja političkog poverenja

Globalni talas studenskih protesta 1968. godine jedan je od najizučavanijih u polju studija društvenih pokreta. Pored toga što predstavlja prethodno nezabeleženi događaj koji se protegao od Severne Amerike do Zapadne Evrope, taj talas uspeo je preskočiti i „gvozdenu zavesu“ i doći do gradova poput Praga. Najveći gradovi socijalističke Jugoslavije takođe nisu bili zaobiđeni. O ovom događaju govori se kao o prekretnici koja je označila prelazak sa modernog na postmoderno doba, odnosno prelazak sa moderne na neku vrstu postmoderne politike. Poput evropskih revolucija iz 1848. koja je označila prelazak iz pred-modernog ka modernom političkom dobu, 1968. godina je po sebi pripadala dobu koje je bilo na zalasku. To znači da su se preduslovi za novo doba dogodili unutar samog događaja kog je obeležila tenzija između starog i novog. Unutar paradigme na zalasku, političko poverenje i pitanje autoriteta čije se poštovanje podrazumevalo u privatnoj i delimično javnoj (i političkoj) sferi, suočilo se sa trendom osporavanja i (angažovane) skepse. Pored direktnih „okidača“ – pre svega rata u Vijetnamu i nuklearnog naoružavanja kojima su se masovni studentski pokreti protivili, *Događaj* je obilovao i raznim specifičnostima nacionalnih konteksta. U Nemačkoj su se, primera radi, mladi upitali koja je bila uloga generacije njihovih roditelja u nacističkoj Nemačkoj. U Jugoslaviji su se studenti podigli protiv „crvene buržoazije“ i izneverenih ideala socijalističke revolucije. Istorijski posmatrano, ovo nije bio izuzetak, s obzirom na to da je spomenuta 1848. godina upravo bila godina u kojoj su se adresirala izneverena obećanja Francuske revolucije (pre svega univerzalno glasačko pravo).

Rastu nepoverenja i propitivanju autoriteta kako u privatnoj tako i u političkoj sferi, značajno je doprineo proboj novih ideja. U Americi je situacionizam koji je akcenat stavljaio na svakodnevni život i oštro kritikovao individualnu otuđenosti i konzumerističko društvo, označio povratak strasti i emocija u javnu sferu.¹ Sartrov egzistencijalizam takođe je bio uticajan. Ovaj autor bio je percipiran kao jedan od najuticajnijih mislilaca kada je

1 „Zamena principa zadovoljstva realnošću jedan je traumatični događaj u razvoju čoveka [...] ali nesvesno je zadržalo ciljeve poraženog principa zadovoljstva [...] princip zadovoljstva ne samo da preživljava u polju nesvesnog, već i na mnogo načina utiče na realnost koja ga je skrajnula kao princip. Povratak potlačenih predstavlja tabuiziranu i

u pitanju formulisanje „oslobođenog subjekta“. Uprkos Sartrovom insistiranju da se protesti nastave preko leta 1968. i da dođe do tešnje saradnje sa radništvom, čini se da je sinergija nove vrste pokreta sa starim (često percipiranim kao rigidnim) pokretima, sindikatima i partijama, bila samo delimično moguća (i to manje-više samo u Francuskoj) zbog činjenice da je bila reč o zbivanjima koja su preokrenula čitav sistem. Čak je i tadašnji francuski premijer Žorž Pompidu (Georges Pompidou) rekao da nije vlada ta koja je napadnuta, niti institucije, niti Francuska. „Napadnuta je naša civilizacija“, tvrdio je (Seidman 2004: 2). Ta „civilizacija“ bila je eufemizam za sistem kontrole i autoriteta koji su u tim trenucima bili uzdrmani.

Prisutni u tom procepu između dve „civilizacije“, „nove“ i „stare“, bili su i maoistički uticaji koji su se preko Sartra i još nekih uticajnih mislilaca tog doba „primali“ i među studentima. Tradicionalna levica je ipak polako ustupala mesto novim idejama koje su bile kritičnije ili - skeptičnije spram institucija i etabliranih političkih autoriteta. Jedna od ideja lansirala je novu političku snagu (pre svega u Zapadnoj Evropi). Nemački filozof Rudolf Bahro formulisao je koncept „odrasta“ (*de-growth*) koja je u pitanje dovela do tada nepokolebljiv cilj svih političkih opcija – a to je (beskonačni) privredni/ekonomski rast. Svest o ekološkim poteškoćama koje nas kao čovečanstvo očekuju širila se među mladom generacijom koja je postala nepoverljiva prema institucijama i političkim partijama koje ovo pitanje nisu uzimale za ozbiljno. Bahro je tvrdio – a mnogi su ga u tome sledili, da bi cilj „zelenih“ trebalo da bude nazadovanje, a ne napredak industrijskog sistema (Sotirakopoulos 2016: 81).

Zeleni su ipak bili izuzetak, u smislu da su jedino oni uspeli da iznedre novu političku snagu. Iz društvene skepse spram tradicionalnih institucija i političkih aktera, drugim rečima, nastala je jedna nova politička opcija u Zapadnoj Evropi koja je mogla skepsu pretvoriti u novo političko poverenje i/ili podršku. Što se ostalih ideja tiče, od situacionizma do ideja koje su stajale iza seksualne revolucije i kritičke teorije, one su mahom uticale na pad poverenja u političke institucije i aktere koji nisu bili u stanju da brzo odgovore na rastuću skepsu i promenu paradigme na društvenom nivou. Političko poverenje umanjilo se u onoj meri u kojoj je, u zbiru, poraslo društveno poverenje sa jedne i potpuna politička apatija (cinizam) sa druge strane. Porast društvenog poverenja manifestovao se kroz angažovanje u društvenim pokretima, pružanje vaninstitucionalne podrške aktivističkim kolektivima i sve manje podrške etabliranim političkim akterima putem izbora. Sedamdesete godine bile su ispunjene i rastom radikalno levih društvenih aktera, poput Crvenih brigada u Italiji i RAF-a u Nemačkoj, ali

---

podzemnu istoriju civilizacije [...] ovaj *recherche du temps perdu* postaje sredstvo budućeg oslobođenja“. (Marcuse 1966: 15 -16; 19)

i pokreta sa mešanom radikalno levom i nacionalnom aspiracijom poput pokreta IRA u Severnoj Irskoj ili ETA u Španiji. Sama činjenica da je političko nasilje postalo prijemčivo i tumačeno kao opravdano u nezanemarljivom delu političkih zajednica sa dugom (institucionalno) demokratskom tradicijom, govorilo je nešto o frustraciji mladih i rastućem nepoverenju spram sistema, u celini. Opadanje nivoa političkog poverenja bilo je stoga, samo deo opšteg trenda otpora – spram patrijarhalnih normi u privatnoj sferi, uništavanja životne sredine, konzumerizma i nedovoljno otvoren odnos spramzločina protiv čovečnosti u Drugom svetskom ratu. Spoj vekovima taloženih nepravdi i akutnih problema, poput onih ekoloških, doveo je do sinergije različitih vrsta borbi – od klasnih do rasnih i borbi za prava potlačenih manjina.

Način na koji će se novi trendovi odraziti na političke sisteme, međutim, nije svuda bio isti. Pokret za građanska prava u Americi delovao je, primera radi, unutar duboko ukorenjenog i gotovo neuništivog dvopartijskog sistema, uz jako uticajnu institucionalnu zaostavštinu rasne segregacije. U okolnostima rastućeg društvenog nezadovoljstva i probijanja novih ideja i pokreta u javnost, takva nep(r)opustljivost sistema svakako se odražava na pad političke aktivnosti građana u političkoj sferi (pre svega elektoralne aktivnosti) i rast aktivnosti u društvenoj sferi (pre svega angažman u neformalnim pokretima i inicijativama). To znači da poverenje u institucije opada zbog njihove rigidnosti, podrška političkim akterima i vladi takođe – dok na društvenom nivou angažovanost oscilira jer se poletnost i razočaranje konstantno smenjuju, bilo u jednom istom čoveku bilo u svakoj novoj generaciji.

Kada je reč o specifičnosti konteksta, treba napomenuti da je opšti trend opadanja političkog poverenja od 1968. godine naovamo prekidan u okolnostima pada diktatura, prilikom tranzicijskih poletnih očekivanja. Dobar primer za to je Španija (ali i još neke zemlje u svetu ili Evropi poput Portugala), u kojoj se nakon završetka Frankove fašističke diktature ustoličio dvopartijski sistem koji je omogućio dvema *mainstream* partijama, PSOE (socijaldemokratska partija) i PP (*Partido Popular* – „narodnjačka“ konzervativna partija) da dominiraju političkim prostorom sve do druge decenije 21. veka – kada je nepoverenje u ta dva aktera proizvelo nove političke snage (o tome nešto kasnije).

U međuvremenu, opadajući trend političkog poverenja nije u značajnoj meri uticao na nivo demokratske participacije. To ne znači da se nivo demokratske participacije nije „srozavao“ paralelno sa političkim poverenjem, već da je anti-demokratski trend u vezi sa nečim posve drugim, a da je (aktivno) političko nepoverenje zapravo predstavljalo jedinu branu anti-demokratskim političkim praksama koje su svoj vrhunac doživele u vremenu nakon 2008. godine.

Naime, demokratsko društvo podrazumeva društvo aktivnih građana, čija je izborna aktivnost i podrška koju daju političkim akterima i institucijama samo deo njihove političke participacije. Oni sistemi koji od demokratije baštine samo izbore, u literaturi se nazivaju elektoralnim demokratijama – što je eufemizam za deficitarne ili „fasadne“ demokratije. Dakle, demokratija ne samo da nije svodiva na davanje podrške ili poverenja političkim partijama ili institucijama sistema, već se prisustvo tog, uz odsustvo drugih parametara, smatra samo kamuflažom esencijalno nedemokratskih poredaka.

Od 1968. godine naovamo, pad političkog poverenja kod građana u nekim etapama doveo je do značajnog rasta političkog angažmana izvan institucija. Uz napomenu da je ključna reč za demokratiju aktivna i obaveštena participacija, treba istaći da po logici stvari angažman postaje vaninstitucionalan onda kada se institucionalnim kanalima više ne može ostvariti napredak na polju „vladavine naroda“. Onda kada institucije i politička predstavljenost postaje samo paravan za legitimizaciju oligarhijskih (političkih i ekonomskih) struktura, ono što se u literaturi o društvenim pokretima naziva „pokretnim društvom“ (Mayer, Tarrow 1998) postaje prednost koja vaninstitucionalnom demokratijom odozdo balansira institucionalnu oligarhiju. Kako je demokratska paradigma tipična za vreme moderne politike iscrpela svoje potencijale i podlegla „gvozdenom zakonu oligarhije“ (Michels 1911), kritičkom delu društva nije ostalo ništa drugo do da potraži nove paradigme. U idejnom smislu, 1968. godina predstavljala je prekretnicu. Uz nastavak opadajućeg trenda političkog poverenja usled nespremnosti institucija i političke elite za suštinsku promenu, sedamdesete i osamdesete godine bile su ispunjene talasima vaninstitucionalnog političkog nasilja odozdo. U međuvremenu, mehanizmi sistemskog nasilja su dobili na intenzitetu i učestalosti. Stabilitet sistema je očuvana, uprkos rastućem političkom nepoverenju. Uz nekoliko „incidenata“ sa globalnim odjekom iz devedesetih i ranih dvehiljaditih (poput anti-G8 protesta u Sijetlu 1999. i Đenovi 2001.), činilo se kao da će *status quo* ostati na snazi duže vreme. A onda je došla svetska ekonomska kriza 2007/8. godine i najavila još jedan talas „preslagivanja“ na relaciji društveno-političko.

Svetska ekonomska kriza

Ako je period između kraja šezdesetih i ranih dvehiljaditih bio obeležen nastojanjima da se demokratski poredak održi makar nominalno, već sredinom prve decenije dvehiljaditih britanski politikolog Kolin Krauč izlazi sa uticajnom hipotezom o „post-demokratiji“ kao faktičkom stanju (Crouch 2004). Prema njegovom tumačenju, takozvani „post“ periodi mogu se objasniti na sledeći način. „X“ je period koji nam služi kao glavna referenca.

„Pre – X“ je period koji prethodi vremenu „X“ i karakteriše ga odsustvo „X-a“. Period „post-X“ je vreme koje sve više liči na „pre-X“, ali ima i neke elemente vremena „X“. Ako kažemo da je „X“ demokratija, onda Kraučeva teza sugerise da je krajnji efekat „neoliberalnog zaokreta“ i tenzije između kapitalističke političke ekonomije i liberalno-demokratskog političkog sistema – snažna erozija liberalno-demokratskih institucija (Brown 2012). Post-demokratski poredak, koji je sve više počeo da liči na onaj pred-demokratski, kako politički tako i ekonomski jer su nejednakosti dostigle nivo iz 19. veka (Piketty 2014: 84) – strmoglavio se u drugoj polovini prve decenije 21. veka kada je nastupila svetska ekonomska kriza.

Hronično političko nepoverenje koje je decenijama unazad polako postajalo „novom političkom stvarnošću“, u periodu između 2008. i 2012. još je više poraslo u južnim, istočnim, nekim zapadnim, kao i u državama srednje Evrope. Prema izvorima iz istraživanja „European Social Survey“ (vidi u: Torcal, 2014, 1548 – 1549), nepoverenje u institucije – od parlamenta do pravnog sistema i policije u prve četiri godine krize poraslo je u zemljama koje su najjače bile pogođene krizom u Evropi. Nepoverenje spram političara i političkih partija, takođe je poraslo u većini evropskih zemalja, uz nekoliko izuzetaka poput skandinavskih zemalja ili Mađarske – gde se poverenje prema još uvek aktuelnom premijeru Viktoru Orbanu uvećavalo – ovakav trend svakako ne čudi, s obzirom na to da je poverenje u političke partije i lidere (makar deklarativno) najveće u autoritarnim državama poput Azerbejdžana, Rusije ili Belorusije (van der Meer 2017). U zemljama evropske periferije i poluperiferije, poput Grčke, Španije, Portugala, Hrvatske, Kipra, Slovenije – ali i nekih zemalja „centra“ poput Francuske, vidljiv je trend rasta političkog nepoverenja u prve četiri godine krize. Taj trend je dakako bio u uskoj vezi sa krizom koju su političke elite upotrebile kao izgovor za nametanje mera poznatih pod nazivom „austerity measures“, odnosno mere štednje. Pošto se štednja odnosila na smanjenje javnih izdataka i rezanje troškova predviđenih za sektor socijalne zaštite, zdravstva, obrazovanja i ostalih „neprofitnih“ delatnosti od javnog značaja, na udaru su se našli oni koji su i pre krize bili socijalno i ekonomski (naj)ranjiviji sloj stanovništva. Saradnja koju su političke elite zemalja poput Grčke i Španije ostvarile sa međunarodnim finansijskim institucijama ispostavila se (makar deklarativno) preosetljivom na makroekonomske pokazatelje (poput javnog duga ili deficita), a manje osetljivom na ljude i njihove potrebe. Sve to je doprinelo rastu političkog nepoverenja u *mainstream* političke aktere, kao i u institucije koje su postale produžena ruka međunarodnih finansijskih institucija koje su nametale mere štednje.

U prethodnim decenijama poverenje se sa institucija i etabliranih političkih aktera delimično prelivalo „nazad u bazu“, iz koje se putem društvenih

pokreta pokušavalo uticati na političke odluke i rad institucija i političkih aktera. Pošto se, do nedavno, retko koji pokret (izuzev zelenog) kasnije razvio u političku partiju koja putem izbora želi ući u institucije i uticati na njihov rad iznutra, deo politički nepoverljivih doprineo je rastu društvenog poverenja. Zbog toga je uz pad političkog poverenja, tokom poslednjih decenija dvadesetog veka opala i ukupna podrška političkim akterima na izborima. Automatski, opalo je i poverenje u institucije koje su zauzimali politički predstavnici koji su izgubili značajan deo poverenja. Za razliku od šezdesetih, sedamdesetih i osamdesetih godina, u kojima se političko nepoverenje prelivalo ili u skepticizam i društveni aktivizam ili u cinizam – od 2008. godine možemo konstatovati da se političko nepoverenje spram institucija i *mainstream* partija delimično prešlo i u takozvane „pokrete – partije“ koje su uspele da poverenje pretvore u podršku na izborima i time delimično povećaju ukupno političko poverenje. U ovom trendu su prednjačile Grčka i Španija, ali se može reći da tu spadaju i zemlje poput Slovenije i Hrvatske. Sa ekonomskom krizom, u nekim zemljama došlo do još značajnijeg pada poverenja u *mainstream* političke partije (uglavnom na periferiji i polu-periferiji Evrope) i „materijalizacije“ (društvenog) poverenja u pokrete kroz direktnu podršku na izborima. „Pokreti-partije“, tako su u nekim zemljama uspeali da poremete dotadašnju dvopartijsku scenu, dok su u drugim uspeali da još dodatno pluralizuju političku arenu.

U ideološkom smislu, nove političke snage koje su „uzletele“ na krilima velikog razočarenja u institucije i najveće partije, isprva su – kao i u proteklom veku, dolazile s leva. Bez sumnje, prodor novim levim akterima omogućili su socijaldemokratski „treće-putaški“ akteri koji su se kompromitovali prihvativši „mekšu varijantu neoliberalizma u formuli privatno-javnog partnerstva“ (Pavlović 2016: 27). Uz mešavinu vrednosti „stare“ i „nove levice“ iz prošlog veka, ali uz dodate vrednosti koje su se naslanjale na municipalizam ili post-marksistički populizam – novi pokreti-partije uspeali su da reafirmišu ideje solidarnosti i društvene pravde u vrlo specifičnom istorijskom trenutku. Veliko nezadovoljstvo koje je kulminiralo nametanjem mera štednje – pre svega na jugu Evrope, stvorilo je novu nadu koja je istovremeno značila i novo poverenje u neke od društvenih aktera koji su se upustili u takmičenje u političkoj sferi. U bipartijskim sistemima poput španskog, dominacija dve centrističke partije (PP i PSSOE)² prekinuta je pre svega uzletom Podemosa koji je iznikao iz pokreta „15M“, kolokvijalno zvanim „Indignados“. U Grčkoj je višedecenijsku dominaciju dve *mainstream* partije (Nove demokratije i PASOK-a) nakon erupcije nezadovoljstva na trgu „Sintagma“ u Atini, prekinula koalicija radikalno levih

2 PP je skraćenica za Partido Popular, a PSOE za socijaldemokratsku partiju.

pokreta SYRIZA. Poverenje u njih se sa ulica prelilo u podršku na biralištima, pa je SYRIZA došla na vlast 2015. godine, a PODEMOS je posle niza pobeda na lokalnom nivou (između ostalih i u Madridu i Barseloni) ušao u vladu sa PSOE u kojoj i u ovom trenutku ima mesto potpredsednika (koje zauzima vodeće lice Podemosa Pablo Iglesijas).

Iako je političko poverenje koje se prelilo sa društvene na političku ravan isprva uglavnom imalo levi predznak, kako su dvehiljadeseete odmicala, sve više je na političku scenu stupala i „nova desnica“ (vidi: Bakić 2019). Ovaj prodor s desna manje toga duguje ekonomskoj krizi, a mnogo više takozvanoj „migrantskoj“ ili „izbegličkoj“ krizi. Stepenn podrške ksenofobnoj desnici, za razliku od progresivnih levih pokreta, povećavao se znatno brže i osetnije u najrazvijenijim zemljama Evrope. Francuski „Nacionalni front“, nemačka „Alternativa za Nemačku“, ali i razne „slobodarske“ partije – od Austrije do Holandije, uglavnom su u protekloj deceniji na talasu „migrantske krize“ uvećavali podršku na izborima. Ono što je, međutim, podjednako značajno, jeste to da je društveno poverenje u aktere koji su bili preteča ovim partijama (kao što je to bio slučaj sa nemačkom PEGIDOM), takođe raslo. Tamo gde nije bilo jakih, i važnije, novih levih pokreta, desnica je popunila pukotinu koju je stvorilo nepoverenje prema vodećim političkim akterima i/ili državnim institucijama. Tako je nastao svojevrsan kontra-narativ „evropeizaciji“ koju smo do tad poznavali kao „evro-integraciju“: dogodila se „evropeizacija“ desnice koja se ujedinjavala kako bi „čuvala tvrđavu hrišćanske Evrope“ (Volk 2019).

U kontekstu levog i desnog odgovora na eskalaciju političkog nepoverenja izazvanog svetskom ekonomskom krizom, možemo ovde oceniti i gorenavedenu hipotezu o direktnoj proporcionalnosti između političkog poverenja i stepena demokratičnosti društva. U toku „trećeg talasa demokratizacije“ (Huntington 1991), naime, postalo je očigledno da se uvećanje broja demokratskih zemalja poklapa sa sve većom skepsom spram „realno postojećih demokratija“. Taj paradoks koji dovodi u pitanje poverenje u demokratske mehanizme i institucije u momentu „renesanse“ demokratije posle završetka Hladnog rata, nekako je razmontirao „demokratski optimizam“ autora koji su pre vremena proslavili „pobedu liberalne demokratije“. Kada je uočeno da se opstanak sistema češće brani jačom represijom nego li zadovoljenjem potreba ljudi, sva je krivnja u *mainstream* literaturi pala na političko nepoverenje. Društveni pokreti koji su zaposeli javne prostore širom Evrope i sveta sa sobom su doneli i neke nove vidove demokratskih praksi koje često nisu bile u koliziji sa potrebom sistema za „efikasnošću“. Jedna od takvih praksi je i deliberativna demokratija koja je razvijana u pokretima od „Occupy Wall Street“ do globalnog pokreta za društvenu pravdu (*Social Justice Movement*) i ostalih nacionalnih ili lokalnih pokreta. Široka

participacija, transparentnost i direktna demokratija podstakli su autore iz polja društvenih pokreta da uskliknu kako je to zapravo jedini način da demokratija bude spašena (della Porta 2013). Odatle proizlazi zaključak da rast političkog nepoverenja i ponovna izgradnja društvenog poverenja odzdo predstavlja ne samo preduslov za ponovno uspostavljanje političkog poverenja – već i za odbranu demokratije.

Još jedna od tačaka sporenja među politikolozima, kako navodi Jovo Bakić, jeste dvojba oko toga da li je reč o prolaznoj krizi (Kitschelt 2004) ili je „doba partijske demokratije prošlo“ (Mair 2013) pošto su stranke postale „pre agencije koje vladaju nego što ’predstavljaju‘“ (*agencies that govern rather than represent*) (Mair 2006: 48, Davidson 2015: 141; citirano u Bakić *ibid.*, 52-53).

Iz današnje perspektive, čini se kao da je trend aktivnog političkog skepticizma i aktivizma, uspostavljen nakon svetske ekonomske krize, na zalasku i da je doba partijske demokratije – ali i političkog poverenja uopšteno, zastarelo. Ovome u prilog govori i situacija vezana za krizu izazvanu globalnom pandemijom, koja se pokazala „simptomom“ brojnih „bolesti“ od kojih pate politički poreci (vidi: Jurić 2021). Odgovore na pitanje kako je konkretnije ta kriza uticala na političko poverenje, ipak moramo još malo sačekati. Za sad, može se ispitati hipoteza da je nakon decenija pada političkog poverenja i protekle decenije „injekcije“ poverenja koja je preko društvenih pokreta došla i do političke arene – vreme „izazivača“ samo delimično iskorišćeno za potrebe ponovnog rasta društvenog i političkog poverenja. U ovom trenutku (a ovo može još dodatno biti pojačano pandemijskom krizom), čini se kao da *mainstream* politički akteri (ponovo) mogu računati na podršku – ali ovoga puta jasno i nedvosmisleno bez značajnijeg stepena poverenja. Istovremeno, nereformisane političke institucije mogu računati na privremeni opstanak – uprkos rastućem i, čini se, konstantnom nepoverenju.

Obrnut krug: Povratak na staro?

Takozvana politika „manjeg zla“ neretko je spašavala sisteme koji su pred pucanjem. Već u prvoj deceniji 20. veka, jezik „manjeg zla“ ušao je u američki politički leksikon (Maloy 2019: 52). „Negativne utopije“ ili „distopije“ poput onih Hakslija ili Orvela, govorele su o mogućnosti pobede „krajnosti“, ekstremnih vidova systemske kontrole i neslobode. Realnost distopijskih vizija obično se činila najbližom u trenucima velikih kriza. U „doba čudovišta“, kako je takve trenutke nazvao italijanski mislilac Antonio Gramši, staro odumire a novo ne može da se rodi. Takva se kriza pojavila i krajem prve decenije 21. veka, kada je zaista delovalo da postoji opasnost od katastrofe.

Tom opasnošću pravdani su potezi vlada širom sveta kojima su spašavani oni ekonomski giganti koji su bili „preveliki da bi nestali“, ili novi sistemi nadzora i represije kojima su se čuvali „red i zakon“. Istovremeno, sistem se nije „branio“ tvrdnjama o sopstvenoj izuzetnosti ili nepogrešivosti. To bi svakako bilo deplasirano u momentima krize. Umesto toga, ponovo je afirmisan narativni okvir u kom će se odbrana *statusa quo* smatrati „manjim zlom“ jer se čini bezazlenim i prihvatljivijim od „većeg zla“ (Pelinka 1999: 167) koje dolazi ili od novih aktera ili iz neizvesnosti koja se nadvija oko pitanja – ko će popuniti nastajuću prazninu?

Iako politika ili narativna politička forma koja počiva na principu „manjeg zla“, nije savremena konstrukcija, postoji fundamentalna razlika između njene upotrebe u kriznim i stabilnim političkim vremenima. U stabilnim vremenima, ova vrsta politike koja vuče svoje korene još iz Makijavelijevog (Machiavelli) „Vladaoca“, može „manje zlo“ čak svesti i na dobro. U Makijavelijevom tumačenju, pronalazak manje loše opcije odraz je razboritosti koja nam omogućava da pravimo razliku između različitih karaktera nevolja. To znači da politički život obiluje teškim izborima, kompromisima i nesavršenostima – i to se sve može svesti pod makijavelistički okvir „real-politike“. Nakon poslednje velike ekonomske krize, međutim, kada je političko poverenje dostiglo istorijski maksimum i kada su na vrata „kraja istorije“ (Fukujama) zakucali društveni akteri, izazivači koji su pretili da ozbiljno ugroze dotadašnji poredak, ova narativna politička forma zadočila je znatno radikalniju funkciju. Umesto jedne od opcija unutar političkog prostora „manje zlo“ je postalo sinonim za opšti opstanak. Ona neizvesnost, sa druge strane, koja vodi u „veće zlo“ i eventualno dopušta novim akterima da na krilima društvenog poverenja dođu na mesto starih – postaje sinonim za opšti nestanak i ostvarenje distopijskog „proročanstva“.

Tako je poverenje koje se premestilo sa političkog na društvenu ravan, ono koje postaje problematično za etablirane institucije i političke aktere. Pokret koji je izrastao oko američkog senatora Bernija Sandersa (Bernie Sanders) i postao čak „veći od njega“ (Day, Uetricht 2020), ukazao je poverenje jednom nesvakidašnjem (pogotovo za američki kontekst) političkom diskursu i političaru koji je viđen kao drugačiji od onih koji su zagovarali kraj države blagostanja kakvu smo do sad poznavali (Day, Uetricht 2020: 30). Uprkos tome što je pokret bivao sve masovniji pred predsedničke izbore 2016. godine, demokratsku nominaciju obezbedila je Hilari Klinton (Hilary Clinton), političarka iz establišmenta Demokratske stranke (vidi: Gautne 2018). Umesto vraćanju poverenja preko pokreta koji je jačajući Sandersa pojačavao i potencijal za rast političkog poverenja, demokrate su se i na izborima 2020. godine odlučile da podrže kandidata koji je mogao da dobije podršku – ali ne i poverenje koje je sa sobom nosio Sanders.

Pobeda Trampa (Trump) i čitav njegov mandat poslužili su kako bi se pokazalo da je „manje zlo“, odnosno establišment Demokratske partije, jedina i poslednja brana odbrane od alternativa koje su oličene u Donaldu Trampu. Poverenje nije bilo u prvom planu – naprotiv. Demokrate su odlučile da ogromno političko poverenje koje je sa sobom mogao vratiti Sanders – ostave van institucija. Vraćena je kontrola nad institucijama kojima sad ne veruju ni Trampovi glasači (što je evidentno iz diskursa o „pokradenim izborima“ i dešavanja oko vašingtonskog „Kapitola“) – ali ni Sandersovi podržavaoci, poverenici i aktivisti (vidi: Rao 2020; Yokley 2020).

Situacija sa rastom društvenog poverenja i izneverenih očekivanja, bila je slična i u gorepomenutim zemljama poput Grčke ili Španije. U Grčkoj je vlada u kojoj je većinski partner bila koalicija radikalnih levih pokreta završila četvorogodišnji mandat (2015-2019), a onda je konzervativna Nova demokratija ponovo došla na vlast. Podrška SYRIZI se smanjila (što je merljivo izbornim rezultatima prema kojima je SYRIZA sa 144 poslanika, koliko ih je imala 2015. godine, spala na 86 poslanika četiri godine kasnije), ali je još važnije da je značajan deo poverenja izgubljen nakon „kapitulacije“ pred međunarodnim institucijama i nastavka sprovođenja mera štednje. U Španiji je, kao i u Grčkoj, *de facto* dvopartijski sistem bio ugrožen, pre svega zbog korumpiranosti konzervativne „Partido Popular“ i svodenja socijaldemokratske partije samo na nominalnu levicu. Podemos je na krilima pokreta „15M“, odnosno „Indignados“ koji je uspešno primenio „populistički racio“ (Laclau 2005), uspeo da se profilise kao treća snaga u zemlji (iza vodeće dve *mainstream* partije), ali je tek 2018. uspeo da uđe u vladu i to kao manjinski partner socijaldemokratama predvođenim današnjim premijerom Sančezom. Uprkos tome što se profilisao kao borbeniji i radikalniji od socijaldemokratske partije (PSOE), PODEMOS nikada na nacionalnim izborima nije uspeo da premaši rezultat ove *mainstream* partije. U međuvremenu, poverenje koje je generisano uličnim i „trgovskim“ protesnim događajima na Plaza del Sol u Madridu i drugim mestima, nije proizvelo dovoljnu podršku na izborima 2014. i 2015., a onda ni 2018.

Politički proces koji je nastao sa ekonomskom krizom i nametnutim merama štednje, drugim rečima, nije do kraja popunjen društveno-političkim akterima koji su na ulicama sticali novo poverenje. Ispostavilo se da je na neki čudan način, „manje zlo“ među *mainstream* političkim opcijama najčešće bila sigurnija varijanta za glasače, a opstanak „starih“ institucija kojima se i dalje ne veruje prihvatljivije od eksperimentisanja sa novim. Pogotovo je to bio slučaj u onim zemljama u kojima se na društvenom a kasnije i političkom nivou pojavila ekstremno desna reakcija na ekonomsku i migrantsku krizu. Politički *mainstream* proširio je logiku „manjeg zla“ i sebe predstavio kao jedinog koji se može odupreti „novom većem zlu“ (u

slučaju SAD naravno, pod „novo veće zlo“ potpali su i levlji od demokrata i desniji od republikanaca – drugim rečima i Senders i Tramp).

Naravno, mnogo više od jednog faktora određivalo je rast poverenja u društvene aktere sa političkim aspiracijama i teškoće sa kojima su se oni suočavali u političkoj sferi. Važno je bilo da li govorimo o dvopartijskim ili višepartijskim političkim porecima, predsedničkim ili parlamentarnim sistemima, stepenu pogođenosti ekonomskom krizom i slično. Ono što ipak možemo sagledati i bez dubljeg „seciranja“ svakog konteksta ponaosob, jeste *trend* restabilizacije stanja od pre ekonomske krize. *Mainstream* partije gotovo su u celoj Evropi (ali i SAD-u) povratile kontrolu – ili su na dobrom putu da to urade. Institucije su ostale gotovo neokrnute – kako na nacionalnom, tako i na međunarodnom nivou. Pred krizu izazvanu globalnom pandemijom, činilo se kao da su kako poverenje tako i demokratija ostali po strani prilikom kontra-ofanzive „establišmenta“.

Zaključak

Ovaj članak postavljen je na temelju hipoteze da je trend opadanja političkog poverenja koji je počeo pre oko šest decenija, nastavljen i nakon ekonomske krize 2007/8. U tekstu se dalje razmatra teza da se poverenje sa političkog „preselilo“ na društveni nivo, zahvaljujući društvenim pokretima. Politički pohodi nekih od tih pokreta uspeli su čak prečiti poverenje u političku sferu, ali se tom poverenju (i podršci) stalo na put od strane *mainstream* političkih partija koje su uspele povratiti podršku. Ovaj trend doima se kao jedno novo doba u kom sistemu više ne treba poverenje. Institucije i glavni politički akteri prihvatili su da moraju funkcionisati i bez njega.

Istovremeno, postalo je jasno da post-demokratski poredak, kako ga je nazvao Kolin Krauč, nije uslovljen manjkom političkog poverenja – već je slučaj obrnut – političko nepoverenje pojavilo se kao rezultat post-demokratizacije. Istraživanja javnog mnjenja koja su merila stepen političkog poverenja, da se na kraju osvrnemo i na lokalni kontekst u regionu bivše Jugoslavija, pokazivala su da su periodi velikih političkih promena obično okidači za rast poverenja i uopšteno, optimizma. Takav momenat svakako je bio i onaj kada je nestajala socijalistička Jugoslavija a nastajao partijski pluralizam u novoformiranim (etno) nacionalnim državama. Ubrzo, međutim, trend rasta političkog nepoverenja došao je kao posledica izneverenih očekivanja „demokratskih promena“. Korupcija, manjak transparentnosti, politički klijentelizam i „krnje“ demokratije, ni u ovom slučaju nisu nastale kao posledica rasta političkog nepoverenja. Upravo suprotno – anti-demokratske prakse uspostavljene su zahvaljujući difuznoj političkoj podršci i entuzijazmu koji je od političkog poverenja napravio neprijatelja demokratije.

Sa druge strane, treba naglasiti i da su novi društveni akteri u prethodnoj deceniji pomislili da je poverenje dovoljno za političku borbu. Iz današnje perspektive, ocena je da su se prevarili. U politici poverenje, čak i kad postoji, ne može biti konstanta. Igre moći, sa druge strane, za razliku od političkog poverenja ili demokratije – nikad ne zastarevaju. To je vredna lekcija koju je prezentovala politička zbilja posle svetske ekonomske krize 2008. godine.

Literatura

- Bakić, Jovo (2019), *Evropska krajnja desnica*, Beograd: Clio.
- Brown, Wendy (2003), "Neoliberalism and the End of Liberal Democracy", *Theory and Event*, 7 (1).
- Cook, E. Timothy, Gronke, Paul (2005), "The Skeptical American: Revisiting the Meanings of Trust in Government and Confidence in Institutions", *The Journal of Politics*, 67(3):784 – 803.
- Crouch, Collin (2004), *Post-Democracy*, Cambridge: Polity Press.
- Della Porta, Donatella (2013), *Can Democracy be Saved?*, Cambridge: Polity Press.
- Easton, David (1965), *A Systems Analysis of Political Life*, New York: John Wiley.
- Gautne, Heather (2018), *Crashing the Party: From the Bernie Sanders Campaign to a Progressive Movement*, London: Verso.
- Huntington, P. Samuel (1991), *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*, Norman: University of Oklahoma Press.
- Hetherington, J. Marc (1998), "The Political Relevance of Political Trust", *American Political Science Review*, 92 (4).
- Jurić, Hrvoje (2021), *Pandemija kao simptom*, Zagreb: Biblioteka mali DAF.
- Levi, Margaret, Stoker, Laura (2000), "Political Trust and Trustworthiness", *Annu. Rev. Polit. Sci.*, 3: 475–507.
- Marien, Sophie, Hooghe, Marc (2011), "Does political trust matter? An empirical investigation into the relation between political trust and support for law compliance", *European Journal of Political Research*, 50: 267–291.
- Marcuse, Herbert (1966), *Eros and Civilization*, Boston: Bacon Press.
- Maloy, J.S (2019), *Smarter Ballots: Electoral Realism and Reform*, Cham: Palgrave Macmillan.
- Meyer, S. David, Tarrow, Sidney (1998), *The Social Movement Society*, Maryland: Rowman & Littlefield Publishing Group.
- Michels, Robert (2001), *Political Parties: A Sociological Study of the Oligarchic Tendencies of Modern Democracy*, Ontario: Batoche Books.
- Miller, Arthur H. (1974b), "Rejoinder to 'Comment' by Jack Citrin: Political Discontent or Ritualism? ", *American Political Science Review*, 68 (September): 989-1001.
- Norris, P. (1999), *The growth of critical citizens. U: Critical citizens: Global support for democratic government*, Oxford: Oxford University Press.
- Pavlović, Vukašin (2016), *Evropska socijalna demokratija: Vrednosti i izazovi*, u: Orlović, Slaviša (ur.) *Socijalna demokratija u Evropi i koncept "dobrog društva"*, Beograd: Fridrich Ebert Stiftung.
- Pelinka, Anton (1999), *Politics of the Lesser Evil*, London: Transaction Publishers.
- Piketty, Thomas (2014), *Capital in the Twenty-First Century*, Cambridge: Harvard University Press.

- Rao, Ankita (2020), “Bernie or Burst: The Sanders fans who will never vote for Biden“, Guardian, dostupno na: <https://www.theguardian.com/us-news/2020/mar/13/bernie-sanders-fans-joe-biden-democratic-candidate> (pristupljeno 6. aprila 2021).
- Seidman, Michael (2004), *The Imaginary Revolution: Parisian Students and Workers in 1968*, New York and London: Berghahn Books.
- Sotirakopoulos, Nikos (2016), *The Rise of Lifestyle Activism: From New Left to Occupy*, Laughtborough University: Palgrave Macmillan.
- Stokes, Donald E. (1962), *Popular Evaluations of Government: An Empirical Assessment*, u: Cleveland, Harlan and Lasswell, D. Harold (ur.), *Ethics and Bigness: Scientific, Academic, Religious, Political, and Military*, New York: Harper and Brothers, str. 61-72.
- Uetricht, Micah, Day, Meagan (2020), *Bigger Than Bernie: How We Go from the Sanders Campaign to Democratic Socialism*, London: Verso.
- Van der Meer, Tom W.G. (2017), “Political Trust and the Crisis of Democracy“, dostupno na: <https://oxfordre.com/view/10.1093/acrefore/9780190228637.001.0001/acrefore-9780190228637-e-77> (pristupljeno 6. aprila 2021).
- Volk, Sabine (2019), “Speaking for “the European people”? How the transnational alliance Fortress Europe constructs a populist counter-narrative to European integration”, *Politique européenne*, 66: 120-147
- Yokley, Eli (2020) “Sanders Supporters Don’t Love Joe Biden. How Much Will That Matter?“, Morning Consult, dostupno na: <https://morningconsult.com/2020/04/10/sanders-supporters-dont-love-joe-biden-how-much-will-that-matter/> (pristupljeno 6. aprila 2021).

Filip Balunović

OBSOLETENESS OF POLITICAL TRUST

Summary

This article deals with the issue of political trust. It deals with the historic dimension of the declining political trust and possible correlation between this decline and democratic nature of the system. The article defends the claim that the decline of political trust – which appeared in the late 1960s – partially removed trust from the political sphere and fortified social trust, instigated by activities of social movements. At the same time, this trend paved the way and accentuated the need for “party movements” that turned out to be relevant, especially in the period after the 2008 global economic crisis. In that context, the decline of political trust – contrary to the claims of mainstream literature about democracy – led not to democracy’s endangerment but to a new possibility of reestablishing it from below. Nevertheless, the article claims that this opportunity for re-democratization was largely missed; at the beginning of the third decade of 21st century, mainstream political figures are reclaiming their positions and old institutions are reconsolidating their ranks – but both are looking for support, more than they are looking for trust. At the same time, political institutions are left almost “untacked” and unreformed and as such, continue to function without trust. From the contemporary perspective, it appears that political trust is “obsolete” and that the system continues to function – to a great extent – without it.

Keywords

political trust; social trust; social movements; democracy